

Summary. *Slyvka N. P. The variation of positive expressive speech act: the formal-syntactic and communicative-syntactic aspects*

The article focuses on the analyses of the formal-syntactic and communicative-syntactic variability of the speech act of positive expressive in positively-emotive discourse. The variations of positive expressive are based on the grammatical status of the sentences, the number of sentences and their interaction. According to the grammatical status of the sentence, positive expressive may be represented by nominative and complex sentence. The number of sentences may vary from one sentence to some sentences. Usually the usage of some sentences intensifies the expression of speaker's emotions. The speech act of positive expressive, while represented by some sentences, may be either uninterrupted or interrupted. The interruption may be caused by some elements of non-verbal communication or other types of speech acts. The communicative-syntactic types of positive expressive are based on the communicative types of sentences which can be declarative, interrogative and imperative.

Key words: *speech act of positive expressive, positively-emotive discourse, formal-syntactic features, communicative-syntactic variability, positively-emotive utterance.*

УДК 811.161.2:81"282-112+342.415

О. В. Юсікова

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИФТОНГІЧНИХ ВОКАЛІВ У ГОВІРЦІ СЕЛА ХОРОБИЧІ ГОРОДНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Стаття присвячена розгляду дифтонгічних вокалів у фонетичній системі типової східнополіської говірки українсько-білоруської зони перехідності. Дифтонги нині зберігають неповторну палітру звучання, їхнє функціонування переконливо підтверджує думку вчених про те, що дифтонгізм є однією з типологічних особливостей північно-української вокальної системи. Особливості дифтонгічних вокалів протягом тривалого періоду цікавлять дослідників як поліських говірок, так і українського діалектного континууму в цілому. Фонема *ie* сьогодні в системі наголошеного вокалізму дослідженої говірки функціонує в таких дифтонгічних варіантах: *ie*, *i̯e*, *i̯e* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *e*). Домінантна риса протиставлення наголошеного й ненаголошеного вокалізму досліджуваної говірки – функціонування в наголошеній позиції дифтонгічної фонемі *yo* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *o*). Дифтонгічний рефлекс *yo* з рівномірним розподілом тривалості й інтенсивності обох фаз артикуляції є однією з найбільш архаїчних стадій рефлексії **o*, на відміну від дифтонгів з неоднаковою тривалістю й інтенсивністю артикуляції обох фаз – *y̯o*, *y̯o*, у говірках із більш інтенсивними білоруськими впливами переважає варіант *y̯o*.*

Ключові слова: *східнополіський говір, перехідна українсько-білоруська зона, дифтонгічний вокал, наголошена й ненаголошена позиція.*

Постановка проблеми. Проблему функціонування у вокальній системі мови дифтонгів як звуків двочленної неоднорідної артикуляції вивчали такі дослідники, як О. О. Потебня, К. Ф. Михальчук, Т. Лер-Сплавінський, С. Й. Смаль-Стоцький, В. М. Ганцов, О. Б. Курило, І. М. Зілінський, С. П. Бевзенко, Ю. В. Шевельов, Т. В. Назарова, А. М. Залеський та ін. Ю. В. Шевельов ставив проблему українських поліфтонгів у центр концепції загальослов'янського і східнослов'янського розвитку альтернації, зокрема давнього **ě*, від праслав'янської доби до наших днів. Зважаючи на типовість для північноукраїнського континууму дифтонгічного рефлекса давніх голосних **ě*, **e*, **o*, учений наголошував на відмінній лінії еволюції української діалектної мови, яка йшла шляхом дифтонгізації [7, с. 261]. Теорію поліських дифтонгічних вокалів розробили В. М. Брахнов, О. С. Біла, уперше звернувшись до методу експериментального вивчення акустичної палітри їхнього звучання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику поліських дифтонгічних вокалів діалектологи вивчають нині в трьох площинах: щодо акустичних характеристик, в аспекті фонологічного статусу дифтонгів (дифтонг чи біфонема), їхньої ролі в системі вокалізму не лише української діалектної мови, але і слов'янського діалектного континууму. Питання походження сучасних дифтонгів на Поліссі, слідом за Ю. В. Шевельовим, вивчав

В. М. Мойсієнко [6]. Нині дослідники-фонетисти, зокрема, О. С. Іщенко [2], продовжили застосування фонетико-експериментального підходу щодо вивчення акустичних характеристики першої й другої частини дифтонгічного звука, інтенсивності (амплітуди коливань) вокалів тощо. Не вивченою частиною загальної проблеми є питання сучасного функціонування дифтонгічних вокалів у фонетичній системі східнополіських говірок, і, зокрема, говірок українсько-білоруської зони перехідності, стан збереження якісного звукового складу дифтонгічних вокалів у сучасних говірках, а також динаміка звукового складу вокалів, порівняно з їхнім статусом, визначеним ученими в середині минулого століття. Обґрунтуванням отриманих наукових результатів є аналіз систематизованого сучасного матеріалу на основі текстів з досліджуваної говірки, підготовлених автором.

Метою статті є вивчення проблеми функціонування поліських дифтонгів на матеріалі говірки с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. **Завданням** нашої роботи є послідовне простеження особливостей дифтонгічного вокалізму типової східнополіської говірки українсько-білоруської зони перехідності.

Виклад основного матеріалу. Українські вчені-діалектологи протягом тривалого періоду досліджують фонетичну систему говірок Східного Полісся. Окрему працю присвятила говірці с. Хоробичі у 20-х роках минулого століття О. Б. Курило. Дослідницею були виокремлені в системі вокалізму цієї говірки два звукотипи, що за акустичним описом є поліськими дифтонгами *je* і *yo*. Відомо, що в усіх протоукраїнських діалектах з давнього *ě розвинувся дифтонг *je*, який зберігся (під наголосом) лише на Поліссі, але перейшов в *e в південно-західному наріччі й, імовірно, також на Київщині [7, с. 263]. Звук *e у складах перед слабким *ь змінювався на дифтонг у північних районах сучасної України (приблизно на території Середнього та Східного Полісся) і на півдні – у монофтонг [7, с. 419]. Сьогоднішні записи діалектного мовлення, здійснені автором, підтверджують функціонування двох типів дифтонгічних фонем у вокальній системі говірки с. Хоробичі.

Фонема *je* сьогодні в системі наголошеного вокалізму дослідженої говірки функціонує в таких дифтонгічних варіантах: *je*, *i^o*, *je* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *e*), напр.: *в'іет'ер*, *м'ат'іел'іца*, *д'іед*, *річка*, *б'ірега*, *сакі'ра*, *ві'єра*, *ші'єст'*, *йачм'іен'*, *на м'ажі'є*, у *конці'є* *см'ієх*, *пі'єч*, *пустацві'єт*, *ум'і'єр*, *гр'ієх*, *м'єс'ац*, *п'єром*, *хрі'єн*, *п'єр'арив*, *бі'єчай*, *чм'ел'і*, *прості'єт'*, *лі'єзо*, *пові'єт'*, у *хл'і'єв'є*, *хіб'ієт* (талант), *імиш'іч'* (клубня), *ді'єжка*, *протв'єн'*, *крут'ієн'*, *ж'єшичини*, *погр'єб*, *ж'єрдк'і*, *магі'єрка* (головний убір на голову), *пові'єт'*, *разв'єзло*, *мі'єл*, *ці'єк'і*, *р'і'єшто*, *на гумні'є*, *сабі'є*, *ді'єк'і*, *амиш'іч'ік*, *ум'і'єр*, *сві'єту*, *бі'єшійє*, *сас'ієд*, *н'ав'єстка*, *влі'єтку*. Іноді варіанти дифтонгічної фонемі *je* простежуємо і в ненаголошеній позиції під впливом аналогії до наголошеної. Слід зазначити, що в представників середнього покоління діалектоносіїв на місці колишніх дифтонгів нині переважає монофтонг *e, напр.: *м'єс'ац*, *м'ет'ел'іца*, *д'єжка*. Для порівняння наведемо приклади варіантів фонемі *je*, які виокремлювала в говірці с. Хоробичі у 20-х роках минулого століття О. Б. Курило: *ě* (*e) – після палаталізованих приголосних (*д'ед*), *i^o* – після приголосних, що мірою палаталізації тільки підігнані під наступний голосний (*дварі'є*), *je* – найширший варіант вимови по диспалаталізованих приголосних, наступність непалаталізованого приголосного, також, впливає на розширення вимови, збереження дифтонгічності голосного – *см'ієх*. Серед наголошених відповідників давнього *ě простежуємо вживання: *i* (*д'ірка*), *e* (*хл'єу'*), у рефлексів наголошеного *ě після твердого *p* – варіанти: *и*, *e*, *іє*: *річка*, *рєчка*, *рієчка*; *e*, *іє* після м'якого *p'*: *р'єчка*, *р'ієчка*; *i*, *e*, *іє* після *pй*: *рйєчка*, *рйічка*, *рйієчка*. Отже, з'являються варіанти *и*, *іє* дифтонгічної фонемі, що засвідчує закономірне завершення тенденції до пересунення в зону середнього ряду її вимови після диспалаталізованих, у тому числі й губних приголосних. Як засвідчують матеріали Атласу української мови, серед рефлексів наголошеного *ě після губних у говірці с. Хоробичі маємо *и*, *іє* (*пішки*, *бієли*) [1, к. № 9]. Отже, якісна визначеність дифтонгічної фонемі *je* зазнавала істотних змін. У 50-х роках виокремилися дві тенденції до розширення варіативного представлення дифтонгічної фонемі *je*, а саме: 1) під впливом літературної норми все більша кількість лексем на місці давнього *ě в новозакритому складі рефлексують як *i*, *и*; 2) давній

*ѣ рефлексує як *ie*, *e* під наголосом, і як *e* в ненаголошеній позиції за підкріплення впливу білоруської й російської діалектної вимови. У говірці виявилася друга тенденція. Так, наприклад, на сучасному етапі в обстежуваній говірці лексема *річка* засвідчена лише в таких варіантах: *p'iečka*, *p'ěčka*, *p'iečka*, лексема *місяць* лише в таких варіантах: *m'ēs'au*, *m'ies'au*, *m'ēs'au*, при цьому дифтонгічна вимова давнього *ѣ властива старшому поколінню, вимова давнього *ѣ як *e* властива середньому поколінню. Типову для говірки рефлексію маємо і в лексемах: *n'eškóm*, *b'ěšij*, *sak'ěra*, *v'ěra*, *v'ět'er* (*v'éter*).

Домінантною рисою протиставлення наголошеного й ненаголошеного вокалізму досліджуваної говірки є і функціонування в наголошеній позиції дифтонгічної фонемі *yo* (відповідно ненаголошена позиція представлена фонемою *o*), напр.: *garuod*, *porudg*, *vuoz*, *studl'*, *kuon'*, *tudk*, *duor*, *vuol*, *puopelam*, *verudka*, *zupudka* (фартух), *zudl'n'ik*, *kujudlka*, *puod*, *ab'ikudnichina*, *muost* (підлога), *kludk*, *kachudlka*, *krudg*, *kuomen*. Для порівняння розглянемо варіанти фонемі *yo*, виділені у 20-х роках минулого століття О. Б. Курило. Дифтонгічна фонема *yo* функціонувала в говірці села Хоробичі в таких варіантах: *y^o*, коли фонема виразно розщеплювалась на двосклад з проміжним придиховим компонентом між першою і другою частинами дифтонга – *skru^ooz*; *yo* (*vuol*, *studl'*), в особових закінченнях дієслів 3-ї особи – *yo* (*živiuom*, *n'asuom*), рідше – *e* (*n'a^esem*). Отже, у закінченнях дієслів 3-ї особи множини функціонували 2-ї форми типу: *n'a^esudm* і *n'a^es'em*. Диспалаталізація *s* в дієсловах 3-ї особи множини (*n'asuom*), на думку О. Б. Курило, не була явищем фонетичним, а наслідком впливу форм дієслів 1-ї особи однини [5, с. 25]. У 50-х роках минулого століття, як засвідчують матеріали Атласу української мови, функціонування рефлексів давнього *o в наголошеному новозакритому складі в говірці загалом було обмежене дифтонгічною фонемою *yo* (виняток становили деякі монофтонгічні рефлекси в лексемах: *укроп*, *йон* або *йун* (займенник 3 особи однини), у повноголосних структурах паралельно з дифтонгічним рефлексом вживався монофтонгічний *o*). Показово, що в територіальному розподілі наголошених рефлексів давнього *o в новозакритому складі в континуумі Східного Полісся простежуємо певну паралель з рефлексами *ѣ: дифтонгічний рефлекс *yo* з рівномірним розподілом тривалості й інтенсивності обох фаз артикуляції є однією з найбільш архаїчних стадій рефлексії *o [3, с. 46], на відміну від дифтонгів з нерівномірною тривалістю й інтенсивністю артикуляції обох фаз – *y^o*, *y^o*, у говірках з більш інтенсивними білоруськими впливами переважає варіант *y^o*.

О. Б. Курило передумовою поліфтонгічності північноукраїнських звуків вважала спадний характер наголосу, розмірено розмежовану артикуляцію наступного приголосного. Експіраторну силу наголошеного складу дослідниця нерозривно пов'язувала з його значною квантитативністю та спадною інтонацією. Так, у монографії «Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» О. Б. Курило зазначала, що розвиток дифтонгічних звуків з *o, *e мав місце в новому закритому складі лише під наголосом; експіраторна сила та значна квантитативність наголошеного складу порівняно з квалітативною і квантитативною слабкістю ненаголошеного складу найсильніше виявлена в Хоробичах [4, с. 7–8]. Спадний напрям наголосу, передусім у наголошеному складі; напружена лабіовеляризація і пов'язане з цим нерівномірне творення наголошеного вокалу, коли наголошений вокал починається вузько й напружено, а в кінці слабшає й ширшає – такими бачила О. Б. Курило основні особливості дифтонгів говірки с. Хоробичі, такими вони постають і сьогодні. Широке представлення дифтонгічної фонемі *yo* у вокальній системі говірки засвідчує певну консервацію цієї архаїчної риси. Порівняно з періодом функціонування говірки у 20-х роках була дещо втрачена акустична палітра звучання дифтонга: виразне розмежування його на дві акустично членовані одиниці, наявність за певних умов вимови переходового *n* між ними.

Сьогодні обстеження говірки підтвердило, що дифтонгічна фонема *yo* під наголосом функціонує здебільшого в мовленні старшого покоління, напр.: *garuod*, *vuoz*, *kuon'*, *studl'* (стеля), *vuol*, *parudg*, *duor*, *tudk*. Відчутна тенденція до втрати звучності першого компонента дифтонгічної фонемі. Міра втрати дифтонгічної вимови, як засвідчують наші

спостереження, залежить не від фонетичних чинників, а від вживання фонем в межах тієї чи іншої лексеми. Так, лексеми *вудз, студл', вудл* в опитуваних інформантів завжди звучали з дифтонгами, а лексеми *дв'ор, гар'од, пар'ог* мали різну вимову. На нашу думку, це пов'язане з тим, що дифтонгічна вимова наголошеного голосного стала для деяких лексем лексикалізованим явищем.

За спостереженнями О. Б. Курило, фонема *о* у вокальній системі досліджуваної говірки мала три варіанти вимови: *yo, o* (у швидкому темпі мовлення), *o'* залежно від консонантного оточення: між твердими приголосними функціонував алофон *yo*, у якому призвук *y* іноді перетворювався на звук повного творення [5, с. 27]: *м'овіла – мубвіла*; після губних, задньоязикових приголосних та *л і р* уживався найвужчий акустичний варіант фонем *o'*, що функціонував паралельно з формою *yo*, вузький відтінок *o'* траплявся й після палаталізованих приголосних: *л'о'там', за'л'о'ні*. Можемо зазначити, що частково фонема *о* у своєму варіанті *yo*, маючи тенденцію до перетворення в акустично членований варіант *yo*, була представлена дослідниками як дифтонгічна фонема *yo*. Отже, нюанси акустичного звучання в діапазоні фонем *yo* і варіанта *yo* за певних умов непалаталізованого консонантного оточення під наголосом вже не розрізнялись у вимові. На місці варіанта фонем *о – yo*, виділеного О. Б. Курило, у сьогodenних обстеженнях також зберігся попередній призвук *y*, напр.: *ст'ола, граб'онкам'і, м'ол'аца, пал'оже'но, п'одвода, пр'ест'ол'ни*. Цей призвук іноді вимовляється мешканцями села як повноцінний звук, напр.: *граб'юднками*.

Висновки. Спостереження над поведінкою дифтонгічних вокалів говірки с. Хоробичі переконливо показують, що ці фонеми й сьогодні зберігають свою неповторну палітру звучання. Акустична палітра дифтонгічної фонем *ie* збереглася більшою мірою, ніж фонем *yo*. Це відбувається, на наш погляд, тому, що монофонгізація фонем *yo* підкріплена впливом літературної норми. Функціонування дифтонгічних вокалів у говірці с. Хоробичі Городнянського району Чернігівської області підтверджує думку багатьох діалектологів про дифтонгізм як типологічну рису північноукраїнського діалектного континууму. **Перспективою** запропонованого дослідження є подальше вивчення сучасного стану дифтонгів, застосування експериментальних методів їх вивчення як одиниць вокальної системи північноукраїнських говорів й української діалектної мови в цілому.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1984. – 440 с.
2. Іщенко О. С. Погляди В. М. Брахнова на східнополіські дифтонги (у контексті сучасних фонетичних досліджень) / О. С. Іщенко // Лінгвістика. Збірник наукових праць. – № 3 (24). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – С. 13–17.
3. Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження / ред. І. М. Железняк. – К. : Наук. думка. – 1989. – 267 с.
4. Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів / О. Б. Курило. – К., 1928. – 28 с.
5. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі давніше Городнянського повіту тепер Сновської округи на Чернігівщині / О. Б. Курило – К. : 3 друкарні ВАН, 1924. – 25 с.
7. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. // В. М. Мойсієнко. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту, 2006. – 446 с.
8. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Ю. В. Шевельов. – Харків, 2002. – 510 с.

Одержано редакцією 25.01.14

Прийнято до публікації 19.02.14

Анотація. *Юсикова Е. В. Особенности функционирования дифтонгических вокалов в говоре села Хоробычи Городнянского района Черниговской области*

Статья посвящена рассмотрению дифтонгических вокалов в фонетической системе говора села Хоробычи Городнянского района Черниговской области, типичного восточно-полесского говора украинско-белорусской зоны переходности. Дифтонги сохраняют неповторимую палитру звучания, их функционирование убедительно подтверждает мнение ученых о том, что дифтонгизм является

одной из типологических особенностей северо-украинской вокальной системы. Функционирование дифтонгичных вокалов и сегодня остается актуальным и не до конца решенным вопросом. Доминантной чертой противопоставление ударного и безударного вокализма исследуемого говора является функционирование в ударной позиции и дифтонгичной фонемы $y\hat{o}$ (соответственно безударная позиция представлена фонемой o). Дифтонгичный рефлекс $y\hat{o}$ с равномерным распределением длительности и интенсивности обеих фаз артикуляции является одной из наиболее архаичных стадий рефлексации $*o$, в отличие от дифтонгов с неровной продолжительностью и интенсивностью артикуляции обеих фаз – $y^{\wedge}$, y° , в говорах с более интенсивными белорусскими воздействиями преобладает вариант y° .

Ключевые слова: восточнополесский диалект, переходная украинско-белорусская зона, дифтонгичный вокал, ударная и безударная позиция.

Summary. Yusikova O. V. Features functioning diphthongs vocals of the dialect village Horobychi Horodnya district, Chernihiv region

The article discusses diphthongs vocals in the phonetic system of the village dialect Khorobichi Gorodnyansky district, Chernihiv region, a typical East- Polessye dialect of Ukrainian-Belarusian zone of transition. Diphthongs retain the unique sound palette, their performance strongly supports the opinion of scientists that diphthongism is one of the typological features of the North-Ukrainian vocal system. Operation diphthongs vocals have long been interested in how researchers Polessye dialects and Ukrainian dialect continuum in general. Study their functioning and remains relevant today and not fully resolved the issue. Phoneme $\underline{e}$ in today system vocalism investigated dialect functions such diphthongs versions: $\underline{ie}$, $\underline{i\hat{e}}$, $\underline{e}$ (respectively unstressed position is represented phoneme e). The dominant feature of the opposition stressed and unstressed vocalism investigated dialect is functioning in the shock position $y\hat{o}$ diftongic phoneme (or unstressed position is represented on the phoneme o). Diphthongs reflex $y\hat{o}$ with a uniform distribution of duration and intensity of the two phases of articulation is one of the most archaic stages *refleksatsii*, unlike diphthongs uneven duration and intensity of the articulation of the two phases – $y^{\wedge}$, y° , in dialekts with more intense effects Belarusian y° option prevails.

Key words: East-Polessye dialect, Ukrainian-Belarusian transition zone, diphthongs vocals, stressed and unstressed position.